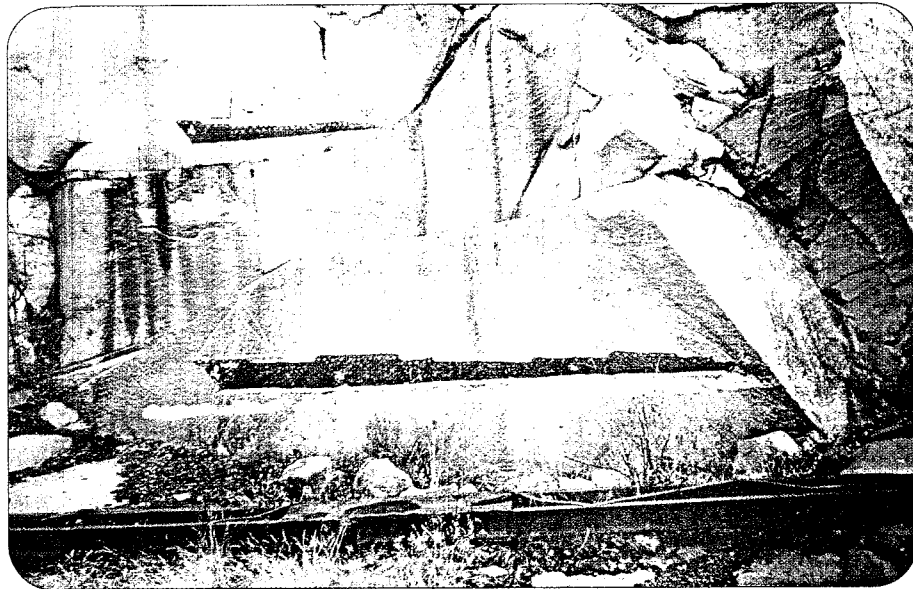

Returadr.: Østfold Historielag, Postboks 14, 1713 Grålum

Dampskip forevigeet i Høla på Greåker av lokal «kunstner».

WIKAR

Utgitt av Østfold Historielag

Abonnement:

Østfold Historielag
Rådmann Siras vei 1,
Postboks 14, 1713 Grålum
Tlf. 69 14 10 52 (mand. 13.00–17.00)
Postgiro: 0804 5370705
Bankgiro: 1090.25.36235

Redaksjonskomite:

Henry Rogstad 69 83 84 14
Lise Nethus Bakos 69 88 38 30
Ove F. S. Moe 69 82 62 26

2 nummer pr. år, pris kr 60,-

ISSB 333-3566

WIKAR

NR. 2
1994

ØSTFOLD HISTORIELAG

Steinhoggermuseum
på Greåker? SIDE 3

Fra Skjalberg
til Skjeberg SIDE 8

Gamle jule- og
nyttårs-skikker SIDE 27

Motiv fra Høla
på Greåker.

in oldefar, J. Kindalen, skulle sent kveld østover i Strømnesskogene for å se etter en hest. Da fikk han høre en bjellelignende lyd. Jens gikk etter lyden, og da fikk han se «berjemannen» sitte og slå på sølvknappene i jakka. «Berjemannen» er også nevnt i bygdeboka side 366.

Vil også ta med et sagn om en blyåre i «Brenneberja» For de som ikke er lokalkjent, er «Brenneberja» et skogområde på 3700 dekar når en regner fra Lenaåsen til Årbu – Knatterudbekken – Knatterudmosen – Brenne, 159 m.o.h. I mine barne- og ungdomsår var dette sagnet meget omtalt, men med tiden har det liksom havnet i glemselens hav. I 1936 var min bror Julius gårdskar hos Anton Olsen

«Nestu» Brenne. Ut på sommeren kom en kar fra universitetet og skulle forsøke å finne dette blyet. Julius var med ham noen ganger som kjentmann, men det ble ikke noe resultat.

Kilden til sagnet var at en kar som var på jakt, satte seg for å hvile. I den tiden var det som oftest hæljern under støvlene. Mannen satt og skrapte med beinet i fjellet. Da fikk han se blyet, tok litt til eget bruk og dekket over. Dette måtte han jo selvfølgelig ha for seg selv og hentet til eget bruk. Men som alltid her i livet, mennesket dør og tar med seg hemmeligheter i graven.

Varteig, 5/9 1994
Ole Kullerud

«Festung Skaltorp»

Dystre 50-årsminner fra da Skaltorpgårdene fungerte som garnison for tyske soldater høsten 1944.

Rekvisisjonen

En sensommerdag 1944 rullet et par tyske og en norsk bil inn på tunet på Skaltorp, og ut kom det tyske offiserer og lensmannsbetjenten vår, Strømsether. Han var tolk for tyskerne og forklarte at tyskerne skulle bruke Skaltorpgårdene som øvelsesfelt for noen hundre soldater som skulle forlegges på skolen, Losjen, Hebron og Skytterhuset. De trengte to rom hos oss i hovedbygningen til tre befall, og dertil

plass til 24 hester hos oss og på klokkegården. Også andre måtte hysse befall, kapteinen bodde på Rud.

Så dro tyskerne inn i bygningen for å finne to høvlige rom til sine befall. De fant ut at «kontoret» og gjesterommet kunne passe, og rekvirerte disse. Gjesterommet kunne vi tømme for seng og møbler unntatt klesskapet. Det andre rommet skulle være møblert med sofa, bord og minst tre godstoler. Der var det bare en, så derfor dro de tyske offiserene inn i storstua og forlangte våre to beste stoler tilhørende møblementet vårt. Da fikk vi en gledelig overraskelse.

Diskret dobbeltspill

Da kom nemlig Strømsether oss til hjelp, denne utskjeltte lensmannen med NS-merke på jakkeslaget. Han forklarte for tyskerne at husfruen satt i den ene og hennes sønn i den andre om kveldene. Det hjalp, og to andre godstoler ble okkupert. Utendørs fortsatte han diskret på samme måten å hjelpe oss. Vi slapp med 8 hester på potetkjellertrevet, for han klarte å overbevise de tyske offiserene at tregulvet i «finvognskjulet» var for tynt til å ha hester på. Tips om å bære bordene under bua inn på bua og sørge for at vi låste alle dører, «tyskerne stjeler og trenger alt». Strømsether fikk tilsnakk et par ganger av offiserene for hva han snakket ekstra med meg om, og da svarte han freidig: «Unge Koht-Norbye forstår ikke tysk så jeg må forklare han litt ekstra.» På låven reddet han oss for hester da han forklarte at det var mat for dyra i underlåven som ville bli ødelagt av urinen til hestene. Et siste tips fikk jeg også der at vi måtte holde låven låst så de ikke stjal høy. De siste 16 hestene fikk vi plass til i uthusa på Klokkegården, de sto tomme den høsten.

Var heldige med «leieboerne»

En dag i siste halvdel av august kom tyskerne, ja, det krydde av dem på Skaltorpgårdene. Det var flere hundre mann stablet inn i lokalene ved Eidsberg stasjon, i klasserommene og i to etasjer i gymsalen. I garasjen på skolen skar de to hull i veggene og plasserte to kullfyrte feltkjøkken der, med kullhaugen utenfor veggene.

Om kvelden flyttet tre befall inn hos oss, sjefen var oberfeltwebel, Fritz Ecken, dertil rittmester Schiele og felt-

webel Teichman. De hadde med seg utstyr til sitt soveværelse, og dekket tapeten i et hjørne med rullgardinstoff før de plasserte vaskestellet sitt! Senere på kvelden kom Ecken og spurte om noe, men både mor og jeg lot som vi ikke forstod tysk. Han ga seg ikke og forklarte med fingerspråk og dertil viste oss sine jernbeslåtte støvler. Han ville ha noen gamle filleryer til gulvet slik at de ikke skulle ødelegge malingen på gulvene våre! Han fikk filleryene og var høflig og korrekt. Så kom han igjen med ny bønn til oss. Han hadde sin 30-årsdag og bønnfalt oss om vi kunne steke et sukkerbrød til ham. Han hadde med seg egg, sukker og hvetemjøl. Mor greide på et slags vis å gjøre en avtale med ham at vi skulle lage sukkerbrød hvis han kunne love at det ikke ble fyll og kvinnfolktrafikk i huset. Det lovet han og fikk kaka si.

Ecken, et fint kultivert menneske

Dagen etter holdt det på å gå gæli med meg. To unge gutter kom for å gjøre rent for befalet, og de tømte vaskevannet i brønnen på tunet. Da sprakk det for meg. Jeg løp bort til dem og ga dem kjeft på tysk. Det jeg ikke så, var at Ecken kom rundt fjøshjørnet og bort til meg bakfra. Han skrek i: «Du snakker jo tysk, og jeg som måtte bruke fingerspråk i går kveld!» I sinne svarte jeg at jeg bannet nødig, for hvis vi nordmenn som kunne litt tysk, sa noe på tysk, fikk man høre: «Bann ikke!» Ecken så rolig på meg og sa behersket: «Jeg forstår, men så lenge jeg er her, får du snakke tysk med meg!» Det ble mye prat den dagen og ukene som fulgte, og han viste storsinn også på en annen måte ganske snart. Feltwebel

Teichman var hans rake motsetning og dro inn fyll og kvinnfolk. Da holdt Ecken sitt ord til mor. Teichman ble byttet ut med en snild og behagelig feltwebel som bodde på skolen. Siden var det stilt og fredelig så lenge vi hadde tyskerne i huset, han holdt avtalen med min mor.

Morgenkonsert

Vi hadde konsert hver morgen så lenge de var her, for tyskerne ved stasjonen marsjerte taktfast syngende trestemt ned til Skaltorp hver dag. Disse sangerne svirrer fremdeles i min bevissthet, synes jeg kan høre sangene den dag i dag. Så ble det striskjorta og havrelefsa for soldatene. Det var eksersis fra morgen til kveld, samt graving av skyttergraver. Dem ble det til slutt mange av, store maskingeværreder og mange små. Maskingeværredene ble plassert i en sirkel rundt skolen i 80–150 meter fra denne, seks reder hvorav tre i innmarka. Det ble over 50 små, en meter dype graver ellers rundt på jordene og i skogkantene. Disse vi måtte grave igjen da de reiste. Dertil var det en god del graving i skogene. Traktoren fant en grav for tre år siden. Den var rast sammen såpass mye at jeg kom meg opp igjen.

Respekt for husfruen

En morgen krydde det av tyskere i åsen nord for bygningen. De fikk ikke gravd det sjette maskingeværredet fordi det skulle plasseres mellom to fjellkuler. Så satte de igang med å bære stein for å lage et rede av stein som brystvern. De grov fram steiner og bar på plass disse til brystvernet. Da oppdaget noen steingjerdet til vår 90-år gamle hage. Det så mor og

strøk på dør og gav dem kjeft – på tysk. Heldigvis hadde Ecken befalet, og han beordret soldatene til å ta stein fra en gammel hustuft etter et sommerfjøs, selv om det var lenger å bære. Ja, det var ikke bare da som Ecken sparte oss for ødeleggelser. Det ble jo en voldsom slitasje på jorden våre med alle de folka i høstbløyta. Men ved hjelp av Ecken fikk jeg forflyttet den verste trafikken fra nyengene til der hvor vi skulle pløye. Vi hadde fått inn hveten, og der var det tillegg. En dag drev hans overordnede demonstrasjon av maskingevær med tre grupper à 25 mann ute på tillegget i høstbløyta. Samtidig kom Ecken med en tropp og spurte meg etter veien til skytebanen. Det forklarte jeg og spurte om det var nødvendig å bruke tillegget til demonstrasjonsfelt, de kunne jo bruke noe vi skulle pløye. Han fulgte meg bort til kapteinen som først ble sinna. Men da vi forklarte om ødeleggelsen han var i ferd med å gjøre, flyttet han soldatene over på et jorde vi skulle pløye.

En dramatisk dag

Det var en slitsom tid med tyskere over alt på gården. Vi måtte passe oss for ikke å provosere, men stillferdig lukke grunder og reparere nedrevne gjerder. Det var jo ekstra fortærende å se et par befal smyge seg gjennom tunet i tussmørket en kveld med en kjempestor råbukk de hadde krypskutt nede i kålåkeren på Raskerud. Det ble nok festmiddag for tyskerne dagen etter. Men en dag glemmer jeg aldri, da tyskerne gikk manngard i skogene her i Eidsberg. Det var en fin høstdag, og vi hadde skåret havren langs veien vest for skolen. Om ettermiddagen

Det glir fint inn i terrenget det tyske brystvernet av sten fra 1944.

gikk jeg og rauket nær veien da jeg plutselig hørte en maskinpistolsalve ved husmannsplassen Grønlund. Det ble fullt kaos, og alle tyskerne løp til skolen fra alle kanter av gården. På stabburstrappa stod Teichman og kastet skarpe skudd og skrek ut ordre om manngard med bajonettene på. Det var nifst å se alle soldatene storme til skogs med bajonettene på riflene. Jeg var på vei nedover, så jeg så alt utenfor innkjørsla til skolen, og da jeg var på vei oppover langs veien utenfor innkjørsla til skolen, hørte jeg tyske kommandoskrik bak meg. Jeg snudde meg og fikk til min skrekk se den evneveike gårdsgutten på Lekum med armene over hodet. Kommandoene

jeg hørte, var to tyske soldater som jaget ham foran seg og stakk ham i ryggen når han ikke gikk fort nok.

Da Teichman fikk se ham, løp han skrikende ned til veien i følge med tre soldater med bajonettene på. Brølen- de stakk Teichman maskinpistolen i maven på gutten og skjøv han baklengs opp bakken inn til sørveggen ut mot veien. Jeg stod på «orkesterplass» dessverre, jeg så all brutaliteten. Jeg var så redd de skulle skyte ham da fem soldater stod i en bue foran ham med riflene skuddklare og fingeren på avtrekkeren. Heldigvis stod han stille, og en tysker ved navn Mangold ble tilkalt for å være tolk. Mangold snakket norsk. Denne hjel-

peløse gårdsgutten svarte ikke et ord, noe som gjorde tyskerne enda mere desperate. Pluselig brølte Teichman en ordre, og to av soldatene kom løpende ned mot meg og dro meg også opp til veggen foran gutten, men med fem bajonetter og rifler bak meg. Teichman visste at jeg snakket tysk og ville bruke meg som tolk. Gutten ble tatt da han kom ut av Prestegårdsskogen ned på Raskerud. Han ville vite hva han gjorde i skogen. Jeg fikk gutten til å snakke, og han hadde gjort sitt fornøddende da soldatene tok ham da han skulle fortsette å rauke. Mere fikk han ikke sagt før Teichman brølte i hva vi snakket om, og hva han hadde gjort i skogen. Jeg svarte med å spørre ham hva han gjorde når han holdt på å gjøre i buksa. Gutten hadde gjort sitt fornøddende og var på vei til det samme arbeidet som jeg drev med. Så var det spørsmål om hvorfor han ikke svarte dem og bare stod og flirte. Jeg svarte at så han ikke at gutten var infantil og ikke forstod hvilken farlig situasjon han var oppe i. Jeg sa jeg kjente gutten og forsikret at han var harmløs. Da ble Teichman beroliget, men ville kjøre ham til kommandanten på Høitorp Fort. Jeg fikk lov til å fortsette med å rauke, men da skalv jeg over hele kroppen. Tenk om gutten hadde prøvd å stikke av, da hadde vi blitt skutt begge to.

Jeg rauket så fort jeg orket opp til gårdsveien og løp fram til gården for å ringe til Lekum. Der traff jeg den tysktalende fru professor Knoph og satte henne inn i situasjonen. Hun ringte til kommandanten på festningen og greide å få gårdsgutten fri, slik at han kom tilbake til Lekum om kvelden i god behold.

Tyskerne gikk manngard til det ble svart, men fikk ingen fangst. Ecken fortalte meg at en spion hadde studert dem med kikkert på Grønlund, og at offiseren der oppdaget at sola ga gjen-skinns i kikkertglassene. Derfor tømte han magasinet etter denne spionen. Han var en kommandosoldat som dumpet opp i tyskerne, da han kom «Kleivene», på vei fra Fjella til Grønsund hvor han skulle ro over Glomma. I ettertid har jeg fått rede på dette. Han var sluppet ned fra fly i Fjella hos rakstingene, rømte tilbake til dem, og ble av dem rodd over Glomma fra Os.

En redselsfull natt fulgte

Det var urolig på Skaltorp om kvelden etterhvert som slitne soldater kom tomhendte hjem. Ved ti tiden om kvelden møtte jeg rittmesteren på vei til skolen i full mundur. Han gikk vanligvis og kjedet seg barhodet og med åpen jakke, hestene var jo ikke kommet enda. Denne kvelden hadde han stålhjelm på hodet, gjenknappet jakke og bandolær og dertil bevæpnet med maskinpistol. Jeg syntes det var litt nifst men gikk og la meg. Ved midnattstid ble jeg vekket av at maskingeværet i Åsen spilte opp, og det ble en voldsom skyting rundt om hele Skaltorp. Så kom det et voldsomt brak, og det lyst som dagen ute. De hadde skutt opp en lysbombe som hang i lufta over gården. Jeg ble liggende på gulvet ved brannmuren til det ble stilt. Jeg visste jo ikke om det var alvor eller øvelse. Det jeg visste, var jo at tyskerne gikk med skarpt til det ble svart. Heldigvis var det nattmanøver. Tyskerne i Rakkestad og Askim skulle prøve på å innta «Festung Skaltorp» som Frits Ecken sa til meg dagen etter.

Hestene ankommer

Det kom bare 12 hester, og de ble plassert på Klokkergården. Det ble litt av et skuespill. Tyskerne hadde lite for, og for å spare på det leide tyskerne to og to hester på veikantene, grøftkantene og annen utmark hvor de beitet villig. Å ja, de beitet på håen vår så fort de trodde vi ikke så dem, men forflyttet seg lydig når jeg snakket til dem. Vi fikk erfare og var takknemlige for lensmann Strømsethers nyttige dobbeltspill. I ettertid viste det seg at Strømsether var en stor dobbeltspiller innen spiongruppa XU.

Det var litt av en latmannsjobb for de gutta som fikk lov til å være hestegjeterer. Rittmester Schiele var i form men vanskelig å snakke med. Han var fra Stettin og snakket plattysk, så Ecken måtte være tolk for meg.

Lettsindig fleip

Da Ecken spurte meg om veien til skytebanen på Skårer, forklarte jeg ham at skyting der kunne han bare glemme. Vi ble ikke ferdig med banen før krigen begynte. Han spurte forundret om jeg var skytter, og jeg svarte bekræftende på det. Da han spurte om jeg var god til å skyte, svarte jeg på fleip: «Jeg tror da at jeg er såpass at jeg skyter fra deg og gutta dine.»»Det skal du sannelig få bevis.» svarte han skarpt og marsjerte av sted med guttene sine mot Skårer. Det var en slukøret Ecken som kom inn til meg den kvelden. Han skulle ha hørt på meg. «Skårer var ubrukkelig, men når vi får laget skytebane i Sommerfjøsbakken på Klokkergården, skal du få bevise at du kan skyte.» Jeg ble ikke bedre til mote da tyskerne dagen etter satte i gang med å grave anvisergrav i Sommerfjøsbakken. Andre soldater

hogg asketrær som de bar fram til brystvern foran anvisergrava, men det var det siste de gjorde på Skaltorp. Om natta forlot alle tyskerne Skaltorp og stasjonsområdet.

Hurtig avreise

Neste morgen kom Fritz Ecken i full mundur inn til meg i fjøset for å be farvel. De hadde tømt huset vårt for sine saker, men beklaget at de ikke hadde vasket etter seg. De fikk beskjed om at Skaltorp skulle være forlatt ved dagry og rakk ikke å vaske. Han håpet på at han kom hjemom en tur slik at han fikk se sin førstefødte. Jeg hadde undret meg at han kunne stå lange stunder ved barnevogna med en liten gutt i på Skaltorp den høsten, og fikk klarhet en kveld han kom gledestrålende inn til meg. Han viste meg brev fra kona med bilder av en liten gutt like gammel som guttungen i vognen på Skaltorp. Slik var krigens bitre virkelighet.

Jeg hadde stående ordre om å finne ut hvor tyskerne forflyttet seg, og spurte troskyldig hvor han skulle hen nå. Da fikk jeg et svar og et syn jeg aldri glemmer. Han ble svart i blikket og knyttet nevene da han sa: «Jeg vet ikke Hakon, men spør noen nordmenn i nærheten, de vet det nok. En skulle f... meg tro det er en spion i hver jævla nordmann!»

Jeg hadde vondt for å holde maska, og tenkte i mitt stille sinn: «Du har så rett, du står ansikt til ansikt med en av dem.» Hans sinne gikk fort av ham, for da han gikk ut av fjøset, snudde han seg i fjørdøra og sa med et smil: «Auf wiederschen!»

*Eidsberg 4/9 1994
Hakon Koht-Norbye*